tussen waardige en onwaardige armen en tussen 'eigen' en 'vreemde' armen was een complex onderhandelingsproces waarin verschillende belangen en actoren een rol speelden. Het lokale beleid ten aanzien van arme immigranten was de inzet van drie grote clusters van belangen: arbeidsmarktregulering, de vrijwaring van zorgvoorzieningen, en de handhaving van de openbare orde. Deze uiteenzetting zal argumenteren hoe verschillende economische en politieke contexten in de Nieuwe Tijd en Hedendaage Periode vormgaven aan een aantal belangrijke trends in het beleid ten aanzien van migranten en hun toegang tot armenzorg. Dit bepaalde of zij beschouwd werden als mobiele arbeiders of vreemde armen.

ANNE WINTER

INSTELLINGEN VAN ARMENZORG IN DE ANTWERPSE KEMPEN IN DE ACHTTIENDE EN NEGENTIENDE EEUW. DE TRANSFORMATIE VAN HET PLATTELAND EN DE FORMALISERING VAN PUBLIEKE ZORG

'Eene menigte werklieden tot de arme tafel gebracht'

In september 1845 brak in Vlaanderen de laatste hongersnood oude stijl uit. In dat jaar ging in heel het land bijna 90 % van de aardappeloogst verloren. In 1846 kwam daarbovenop een gedeeltelijke mislukking van de rogge- en tarweoogsten, de belangrijkste broodgranen. In de winter van 1846-1847 was maar de helft van de benodigde etenswaren voorradig in het land, wat leidde tot een scherpe crisissituatie. De situatie werd vooral kritiek in Oost- en West-Vlaanderen, meer bepaald in de dichtbevolkte textielregio's. De hongercrisis werd dan ook bekend als *la misère des Flandres.* Een extreme versnippering van het landbouwareaal en het uitsterven van de aloude manuele linnennijverheid had vele tienduizenden gezinnen op de rand van de bedelstaf gebracht. Lichamelijke verzwakking en een grotere gevoeligheid voor ziektes zoals tyfus en diarree stuwden de sterftecijfers in sommige regio's omhoog met 50 % tot 100 %[1].

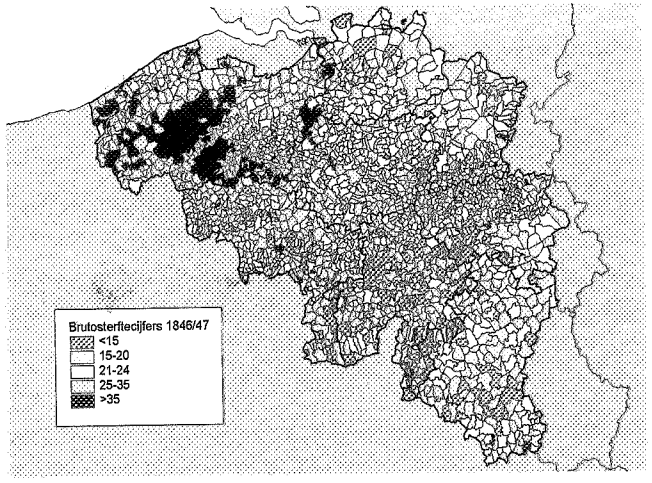

Figuur 1
Brutosterftecijfers (aantal overlijdens op duizend inwoners) in België in 1846-1847.
Bron: HISSTAT, Vakgroep Geschiedenis, Universiteit Gent

Het Antwerpse platteland ontsnapte grotendeels aan deze crisis[2]. Hoewel ook hier de oogsten in belangrijke mate mislukten bleven de sociale gevolgen beperkt. Meer dan in Vlaanderen konden de Kempense inwoners in het midden van de negentiende eeuw nog terugvallen op de vertrouwde rurale overlevingsmechanismen, met als centrale pijlers het eigen kleinbedrijf, een gemengde bedrijfsvoering, gemene gebruiksrechten en lokale ruilcircuits. Daarbij reageerden de lokale besturen op het nieuws van de aardappelrot op een snelle en alerte manier. De steunverlening werd verruimd en de subsidies aan de armentafels verhoogd, waardoor deze niet in moeilijkheden kwamen. Zoals te verwachten greep de voedselcrisis meer om zich heen in de textieldorpen ten oosten van Turnhout. De kwijnende wolnijverheid bracht een veel grotere groep gezinnen in problemen. Een tyfusplaag hield zwaar huis in de winter van 1846 op 1847. In 1850 was de trotse Arendonkse wolindustrie nog maar een schim van zichzelf. In haar jaarverslag van 1851 schreef de Arendonkse gemeenteraad: *Voortdurend blijft de kwijning van het vermaerde kousenfabriek tot de volkomen vernietiging overhellen, de fabrikanten zijn buiten staet tegen de concurrenten te worstelen, en de onmatige lage prijzen hebben er reeds vele in armoede gedompelt en met deze eene menigte werklieden tot de arme tafel gebracht.* Echter, ook hier kwamen de voedselbevoorrading en de hulpverlening niet in echte, langdurende problemen.

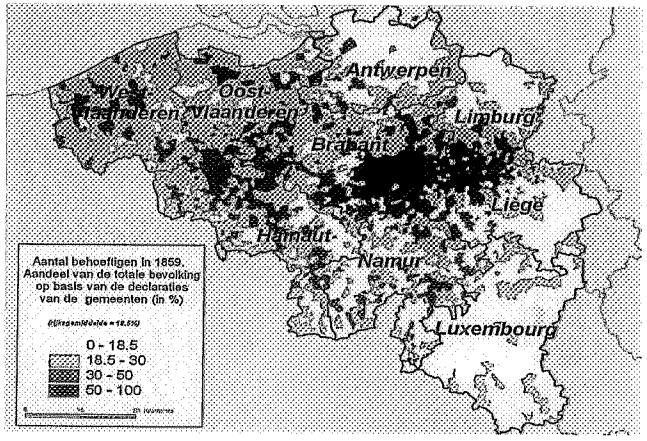

Figuur 2
Ondersteunde armen in België in 1859, % van de totale bevolking.
Bron: *HISSTAT, Vakgroep Geschiedenis, Universiteit Gent*

De Kempense armentafels ondersteunden in doorsneejaren tot 5% van de eigen bevolking. De ondersteuning bleef dus beperkt tot de zogenaamde structurele armen, zij die 'onbekwaam' waren om een voldoende inkomen uit arbeid te halen. In de crisisjaren werd dit patroon even doorbroken. In 1847 kregen in Hoogstraten 200 inwoners regelmatig bedeling (11%), en in het kanton 694 mensen (7%). Tegenover Vlaanderen zijn dit zeer lage cijfers. Daarenboven steeg het totaal uitgedeelde bedrag nauwelijks, wat wijst op een lagere gemiddelde steun per aanvrager. De gemeentebesturen verhoogden wel hun toelage aan de armenbureaus. Tot de jaren 1840 kwam maar een zeer klein deel van de inkomsten van de armentafels uit gemeentelijke subsidies. In 1847 was dit opgelopen tot 16%. In 1847 schatte het Arendonkse bestuur dat 300 gezinnen, zo'n 40% van de bevolking, behoeftig was. Deze ontvingen echter niet allemaal armensteun. In Dessel bleef het aandeel van de gesteunde bevolking tot 1840 onder de grens van 5%. Hierna liep dit aandeel snel op tot 15-17% in 1845-1847. Dat de steun voor deze 'nieuwe armen' vooral tijdelijk was lezen we af uit de uitgaven, de gemiddelde steun per aanvrager halveerde in deze jaren[3]. De uitgaven van het Arendonkse armenbureel stegen tussen 1845 en 1847 met 70%, vooral door een toename van de bedelingen (van 2400 frank per jaar in 1843/1845 tot 6364 frank in 1847). De kosten betaald voor bestedelingen (geplaatste personen) verdubbelde. Deze extra uitgaven werden opgevangen door substantiële verhogingen van de gemeentesubsidies, een verdrievoudiging tegenover de voorgaande jaren[4]. In de jaren 1840 moest in Dessel en Arendonk de gemeentekas instaan voor de helft en meer van alle onkosten van de armenbureaus. Hierdoor werd de kapitaalsstructuur van de armentafels (roerende en onroerende middelen) gevrijwaard, niettegenstaande de uitgaven tot de jaren 1880 hoog bleven[5]. De bedelingen gebeurden hoofdzakelijk in de vorm van brood en aardappelen (goed voor twee derde van alle hulp), gevolgd door kleding, lijnwaad en geneeskundige hulp. Daarenboven leverden de gemeentebesturen belangrijke extra inspanningen door het uitbesteden van arbeid in openbare werken zoals het omspitten van heidegronden, het aanleggen van

vloeiweiden en het onderhouden van wegen, en in de oprichting van een wolspinnerijschool. Dit was mede ingegeven door de angst voor massale werkloosheid na het beëindigen van het graven van de Turnhoutse Vaart in 1846[6].

Van informele naar formele solidariteit

De lokale instellingen van de armenzorg speelden een centrale rol in het bestrijden van de hongercrisis van het midden van de negentiende eeuw. In vergelijking met voorgaande bevoorradingscrisissen was dit nieuw[7]. De snel groeiende rol van formele ondersteuningsmechanismen was onderdeel van een fundamenteel maatschappelijk veranderingsproces, waarbij solidariteitsmechanismen niet meer informeel, maar via publieke instellingen werden georganiseerd. In

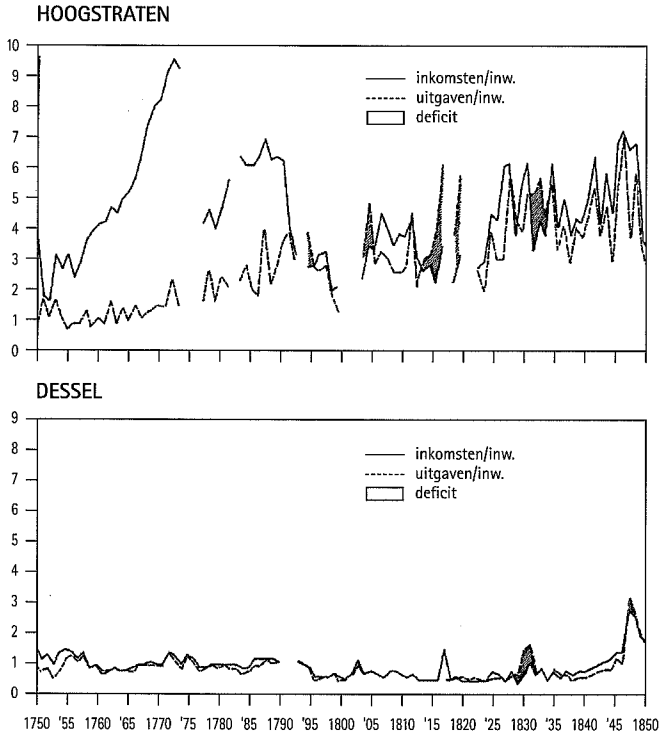

Figuur 3.
Inkomsten en uitgaven van de armentafels in Hoogstraten en Dessel, 1750-1850 (frank per inwoner per jaar)
Bron: E. Vanhaute, *De armenzorg op het Antwerpse platteland*, 638-639.

een eerdere bijdrage heb ik aangetoond in welke mate armeninstellingen een meer centrale rol zijn gaan spelen in het dorpsleven in de negentiende-eeuwse Antwerpse Kempen[8]. Figuur 3 laat de evenwichtsoefening zien in het financieel beheer van de armenbureaus van Hoogstraten en Dessel tussen 1750 en 1850. In Hoogstraten kwam de instelling door een groeiend aantal armen vanaf 1800 steeds meer onder druk. In Dessel valt vooral de schok van de crisis van de jaren 1840 op.

De eerste vereiste voor een gezond financieel beleid zijn voldoende en bestendige inkomsten. In de achttiende eeuw bestond de traditionele inkomstenbron uit renten, cijnzen en pachten, goed voor 80% of meer van de jaarlijkse ontvangsten. Zij konden de stijgende uitgaven vanaf het einde van de eeuw echter niet volgen, en giften en kapitaalaflossingen vormden geen zekere financiële basis. In de negentiende eeuw nam het dorpsbestuur de rol als structurele financier over, in de vorm van jaarlijkse subsidies. De structurele gemeentelijke steun startte in de textielдorpen in de jaren 1820 en elders in het midden van de eeuw. Ze liep al snel op tot 50% van alle inkomsten van de armentafel, en tot 25% van alle uitgaven van het gemeentebestuur. Parallel nam het aandeel van private giften en collecten gevoelig af. In Dessel waren deze vrijwillige bijdragen in de periode van het einde van de achttiende eeuw tot de jaren 1820 goed voor gemiddeld meer dan een kwart van alle inkomsten. Dat daalde snel onder 10% na 1830 en zelfs tot een schamele 4% in de crisisjaren 1846-50. De kas van het armenbureau van Arendonk werd in de jaren 1840 nog maar voor 2% gespijsd met giften en voor 55% met gemeentelijke subsidies. Op het einde van de negentiende eeuw putten armenbureaus meer dan 70% van al hun inkomsten uit de gemeentekas. Met andere woorden: in de negentiende eeuw garandeerde de gemeentekas het functioneren van de lokale armeninstellingen.

Figuren 4 en 5 geven een idee van het aandeel van gemeentesubsidies in de totale inkomsten van de armenbureaus.

	1824 en 1825	1847
kanton Hoogstraten	4%	16%
kanton Arendonk	14%	67%
kanton Duffel	12%	38%

Figuur 4
Aandeel van gemeentesubsidies in de totale inkomsten, 1824-25 en 1847
Bron: E. Vanhaute, *De armenzorg op het Antwerpse platteland*, 647.

	totale inkomsten per inwoner (in fr.)	% gemeentesubsidies in inkomsten
West-Vlaanderen	3,23	67%
Antwerpen	1,90	47%
Brabant	1,71	23%
Oost-Vlaanderen	1,41	34%
Henegouwen	1,34	20%
Luxemburg	0,23	57%
Luik	0,92	14%
Namen	0,55	19%
Limburg	1,28	7%
België	1,56	38%

Figuur 5
Inkomsten van de armenbureaus per inwoner en aandeel van gemeentesubsidies in de inkomsten, per provincie 1847 (gemeenten – 5000 inwoners)
Bron: *Exposé de la Situation du Royaume 1841-50, titre 3*, 251.

De groeiende druk van de uitgaven voor armenzorg werd opgevangen door het invoeren en verhogen van de gemeentelijke belastingen. Elke gemeente was vrij deze belasting te heffen. De gemeentebelasting was een personele belasting, die kon worden geïnd volgens drie belastbare criteria: het geschat persoonlijke fortuin[9], de veronderstelde consumptie, de huurwaarde van het onroerend goed. Hoewel er geen directe band bestond tussen de inning van deze 'cotisations personelles' en de uitgaven voor de armenzorg, valt toch op dat de gemeentelijke belastingen veel frequenter werden geïnd in de Vlaamse dan in de Waalse provincies. Dit was een gevolg van de scherpere impact van de bestaanscrisis van het midden van de negentiende eeuw in het noorden van het land.

Figuur 6
Aantal gemeenten die de gemeentebelasting heffen in 1849
Bron: *Exposé de la Situation du Royaume 1841-50, titre 3*, 96-97.

Provincie	
Antwerpen	100%
West-Vlaanderen	98%
Limburg	92%
Brabant	91%
Oost-Vlaanderen	88%
Luik	62%
Henegouwen	52%
Luxemburg	38%
Namen	31%
België	69%

Door de verhoogde en structurele steun vanuit de gemeenten konden de armentafels ondanks de grotere vraag naar onderstand hun kapitaalsbasis vrijwaren. Het voorbeeld van Dessel, Rijkevorsel en Walem illustreert dit.

Figuur 7
Roerend en onroerend bezit van de armenbureaus in Dessel, Rijkevorsel en Walem, 1750-1900
Bron: E. Vanhaute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen*, Brussel, 1992, 319.

	Dessel			Rijkevorsel			Walem		
	kapitaal (fr.)	grond (ha)	huis	kapitaal (fr.)	grond (ha)	huis	kapitaal (fr.)	grond (ha)	huis
1750	18000	2		2000	2	1	1700		1
1780	25400	2		2400	2	1	3000		1
1834	23000	2		9000	2		2500	9	5
1870	15000	2		15000	3		29000	10	1
1910	20000	3		31000	2		45000	14	1

Echte armen eerst

Traditioneel ging het grootste deel van de uitgaven van de armentafels naar de bedeling van de thuisarmen en de kosten van de uitbesteding van armen in andere gezinnen (bestedelingen of geplaatste armen). In het achttiende-eeuwse Dessel waren deze posten goed voor 80 tot 90% van alle uitgaven. In de eerste helft van de negentiende eeuw daalde dit aandeel door het toenemend belang van uitgaven omtrent administratie en financieel beleid (kapitaalsbeleggingen). Zo werden in de negentiende eeuw belangrijke sommen

belegd in spaarkassen, obligaties, nationale fondsen en in Belgische of vreemde banken. Tevens werden belangrijke sommen uitgeleend, binnen het dorp en binnen de regio. Armenbureaus kregen zo ook de functie van leenbank voor de lokale bevolking. Zo had het Bureel van Weldadigheid van Dessel in 1811 6000 frank belegd bij de Bank van Wenen en 4900 frank geleend aan in totaal 51 schuldenaars, en dit voor bescheiden bedragen van 18 tot 260 frank. In 1846, midden crisistijd, had het bureel 10.900 frank uitstaan bij de Bank van Wenen en 10.500 frank bij particulieren.

	arrondissement Turnhout	arrondissement Mechelen
bedeling	36	58
bestedelingen	31	25
onderwijs	1	2
godsdienstige werken	1	2
kapitaalaanleg	18	4
rest	13	9

Figuur 8
Verdeling van de uitgavenposten van de armenbureaus van de arrondissementen Turnhout en Mechelen voor het jaar 1853 (% ten opzichte van de totale uitgaven, minus de negatieve saldi van 1852)
Bron: *Statistique des hôpitaux et des bureaux de bienfaisance du Royaume de Belgique d' après les budgets de l'exercice 1853*, Bruxelles, 1856.

In de regel werd in de achttiende- en negentiende-eeuwse Kempen minder dan 5% van de lokale bevolking ondersteund, de groep van de zogenaamde structurele armen (zieken, bejaarden, werkonbekwamen ...). Opvallend is ook de relatieve stabiliteit in het bedeelde bedrag, tussen 0,25 en 0,50 frank per inwoner op jaarbasis. Het Antwerpse platteland overschreed slechts in uitzonderlijke gevallen de 10%-grens. Dit contrasteert scherp met regio's zoals Oost- en West-Vlaanderen, met in de jaren 1840 25% tot 35% ondersteunden, en Waals Brabant en het Land van Aalst met op het einde van de achttiende eeuw al 20% tot 30% ondersteunde armen. Zoals aangegeven deed in de Kempen de ineenstorting van de wolnijverheid het aantal steunzoekers in de textieldorpen snel stijgen tot een zesde van de bevolking tijdens de crisisjaren 1845-1847. Het aantal behoeftigen bleef hierna lange tijd hoog. Armoedeprocessen vertalen zich lang niet altijd op eenzelfde manier in officiële armoedecijfers. In de hulpverlening merken we meer fundamentele verschuivingen op. Ten eerste daalde het aandeel van de traditionele bedeling, vooral

na 1850. Zij was in de tweede helft van de achttiende eeuw goed voor de helft tot zelfs 90% van alle ondersteuning. Op het einde van de negentiende eeuw was dat nog maximum een derde. Op dat moment ging de grootste kost naar uitbestede en in instellingen geplaatste behoeftigen. Na 1800 en vooral na 1850 werd relatief meer geld besteed aan de kleine groep mannen en vrouwen die geen zelfstandig bestaan (meer) konden leiden. Ten tweede tekende zich ook in de structuur van de bedeling aan de thuiszittende armen een nieuwe trend af. Bedelingen in geld werden vervangen door bedelingen in natura (brood, levensmiddelen, kleding). Daarnaast kromp het aandeel van die wekelijkse bedelingen gevoelig in, vooral ten voordele van de geneeskundige verzorging, en in andere dorpen de uitbetaling van huishuren. De gemiddelde steun per arme nam ook sterk af. In Dessel bijvoorbeeld verminderde de gemiddelde steun van een tegenwaarde van 400 tot 500 liter rogge per jaar in 1810-1830 tot minder dan de helft in 1840-1850 (daar waar 1400 liter rogge per jaar per persoon nodig is om te overleven). Dit alles wijst op een verschuiving van de aandacht naar de 'echte', structurele armen, zij die wegens persoonlijke redenen onbekwaam waren een inkomen uit arbeid te halen.

De strategie van de armentafels wijzigde gevoelig tussen het midden van de achttiende en de tweede helft van de negentiende eeuw. Waren zij in eerste instantie vooral verdeelcentra van informele, vrijwillige steun aan de eigen armen, dan kwamen zij na 1800 en vooral na 1830 door de toenemende subsidiestromen in onderaanneming van de gemeentelijke besturen. Door de striktere controle kwam het financieel beleid, en de zorg om het voortbestaan van de instelling op de eerste plaats te staan. De wijze waarop de lokale armen ondersteund werden is daar ten dele een afgeleide van. Dit verklaart ook waarom in het historisch onderzoek de officiële bedelingscijfers geen adequate aanduiding zijn voor welvaartsverschuivingen op lange termijn. In de eerste plaats bleef zoals aangetoond de centrale optie de ondersteuning van de 'bestendige' armen, zij die vanwege tegenslag ('particulieren tegenspoed') doorheen de

mazen van de economische en sociale opvangnetten zijn gevallen. Zodra alternatieven zich aanboden werden 'tijdelijk' gesteunden (ten gevolge van conjuncturele bewegingen op de arbeidsmarkt) van de lijsten geschrapt. Dit werd vooral duidelijk in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Zo juichte het Desselse bestuur de exploitatie van witzandmijnen aan de oevers van het kanaal toe, omdat de extra werkgelegenheid de druk op het armenbureau zou verminderen. De totale bedeling kon op enkele jaren tot minder dan de helft worden teruggebracht. Dit was meer een gevolg van het 'zuiveren' van de lijsten van steuntrekkers dan van een algemene welvaartsverbetering. Wanneer enkele jaren later de werkgelegenheid terug kromp (door de ingebruikname van baggermachines) vinden we dat niet meer terug in de bedelingscijfers. Ook in Rijkevorsel werd na een negatieve omslag in de economische conjunctuur omstreeks 1890 de steun niet opgetrokken. De nieuwe restrictieve bedelingspolitiek wijst bijgevolg niet op het terugdringen van de behoeftigheid maar op een andere benadering van de armenproblematiek, aangepast aan de groeiende nood aan een flexibele arbeidersmassa: inspelen op het grote arbeidsaanbod in de zomer, overleven op basis van extra inkomens in de winter. Minstens een deel van de taak van het Bureel van Weldadigheid werd overgenomen door particuliere organisaties zoals het actieve Sint-Vincentiusgenootschap, de in 1891 opgerichte (ter bestrijding van 'den bitteren ellende en armoede in de winter') 'De Ware Vrienden der Armen' en nog later de al dan niet door de werkgevers in het leven geroepen werkmanskassen.

Continuïteit en verandering

Op het eerste zicht verschilt de georganiseerde armenzorg in de Kempense dorpen in 1850 zeer weinig van die van een eeuw terug. Centrale schakels in de organisatie waren het lokaal en autonoom karakter, de leidende hand van de plaatselijke burgerlijke en kerkelijke gezagdragers, en de materiële ondersteuning van de eigen bevolkingsgroep die om structurele redenen zonder inkomen was

gevallen. Opvallend is dat dit behoudende karakter van de instelling niet kan worden verklaard vanuit een economische of sociale stabiliteit, maar integendeel een kenmerk is in een periode waarin de leefbaarheid van het Vlaamse platteland in zeer belangrijke mate werd ondergraven. Tot de tweede helft van de negentiende eeuw bleven de traditionele rurale elites de sociale structuren op het platteland beschermen, en schreven ze de lokale instellingen van armenzorg hierin een stabiliserende rol toe. De lokale armenzorg was immers een centrale schakel in het regelen van de plaatselijke arbeidsmarkt (bijvoorbeeld het afremmen van immigratie of emigratie), en bestendigde de paternalistische verhoudingen binnen de dorpseconomie. Deze ogenschijnlijke stabiliteit is echter mee de uitkomst van een fundamentele verschuiving in de financieringspolitiek van deze instellingen. Inkomsten uit vrijwillige, meer informele bronnen droogden op waardoor de gemeentebesturen verplicht werden de armentafels structureel te ondersteunen. In plaats van rondhalingen en giften werden verplichte gemeentebelastingen uitgeschreven om de oplopende kosten (gedeeltelijk) te betalen. De bestaansbasis van de armentafels werd zo gevrijwaard, en veel meer werd toegekeken op het beheer van de roerende en onroerende middelen van de instellingen. In het laatste kwart van de negentiende eeuw veranderde het karakter van de lokale armentafels wezenlijk. De oude rurale structuren waarin de belangen van de lokale elites verstrengeld waren met de dorpseconomie ontrafelden snel. De rol van de gemeentelijke armentafel, en daarmee de politiek van armensteun veranderde fundamenteel. Conjuncturele werkloosheid in steenbakkerijen en zandgroeven hadden geen invloed meer op de bedelingscijfers, in tegenstelling tot de gevolgen van de neergang van de wolnijverheid in het midden van de eeuw. De armentafels richtten zich immers steeds meer op de kleine, afgebakende groep van structurele armen. Het combineren van allerlei verdiensten, soms geholpen door privé-weldadigheid tijdens de wintermaanden, en door een ondersteuning door nieuwe 'werkmanskassen', vormden de basis van de dagelijkse inkomsten van de loontrekkende klasse. De oude armentafels waren te weinig soepel en zeer waarschijnlijk

ook financieel onmachtig om op de nieuwe, meer massale en meer conjuncturele vormen van behoeftigheid in te spelen. De nieuwe vormen van de arbeidsgebonden verzekeringsmechanismen hebben dan ook voor het grootste deel de functie van de lokale bedelingsinstellingen overgenomen. Omstreeks 1900 kwam het zwaartepunt in de sociale politiek te liggen bij dit nieuwe sociale verzekeringsstelsel. Alhoewel reeds vanaf het midden van de negentiende eeuw de lokale armenzorg veelvuldig werd bestempeld als inefficiënt bestrijder van en zelfs wegbereider voor het pauperisme, ontplooide de staat slechts vanaf 1880 initiatieven die de aanzet vormden van een totaal nieuwe vorm van 'armenzorg'.

ERIC VANHAUTE

NOTEN

1. E. VANHAUTE, " 'So worthy an example to Ireland'. The subsistance and industrial crisis of 1845-1850 in Flanders", in: C. O'GRADA, R. PAPING and E. VANHAUTE (eds), *When the potato failed. Causes and effects of the 'last' European subsistence crisis, 1845-1850*, Turnhout, Brepols Publishers, 2007 (CORN Publication Series 9), 123-148.
2. E. VANHAUTE, "De schrikkelijke hongersnood is genadig afgewend. Waarom de Kempen in de jaren 1840 niet verhongerden", *Taxandria Jaarboek*, 2010, 255-267.
3. E. VANHAUTE, "De armenzorg op het Antwerpse platteland, 1750-1850: onderzoek naar een instelling tijdens de scharniereeuw", in: *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de-19de eeuw)*, Gemeentekrediet van België, Historische Uitgaven Reeks in -8de, nr. 77, 1988, 625-677.
4. In 1847 ging 28% van alle gemeentelijke uitgaven naar het armenbureau. G. VAN GESTEL, *Was er in het midden van de 19de eeuw een crisis in de Kempen?*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, Brussel, 2000, 159-180.
5. E. VANHAUTE, "De armenzorg op het Antwerpse platteland", 645.

6. G. VAN GESTEL, *Was er in het midden van de 19de eeuw een crisis in de Kempen?*, 82.
7. E. VANHAUTE en T. LAMBRECHT, "Famine, exchange networks and the village community. A comparative analysis of the subsistence crises of the 1740s and the 1840s in Flanders", *Continuity and Change*, 2011, 2, 155-186.
8. E. VANHAUTE," De armenzorg op het Antwerpse platteland", 625-677
9. E. VANHAUTE, "Bevolking, arbeid en inkomen", in J. ART en E. VANHAUTE (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw*, Gent, Stichting Mens en Cultuur, 2003, 173-179.